

ԱՆԳԼԻԱՆ ԵՎ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

1915 թ. աշնանը, երբ պարզորոշ դարձան ռուսական բանակի հաջողությունները Կովկասյան ռազմաճակատում և դրա հետ զուգընթաց իրական հեռանկարներ բացվեցին Արևմտյան Հայաստանի ռուսական նվաճման համար, անգլիական գործակալները, որոնք պատերազմի սկզբին դադարեցրել էին իրենց գործունեությունը Արևմտյան Հայաստանում, նորից վերսկսեցին այն: Վերականգնելու համար Արևմտյան Հայաստանում իրենց ընդհատված հեղինակությունը, Լորդերի պալատը 1915 թ. սեպտեմբերի 23-ին (հոկտեմբերի 7-ին) հիշատակեց Թուրքիայում հայերի զանգվածային ջարդերի և հայ գաղթականության ծանր վիճակի մասին: Իսկ լորդ Կրոմերը դիմեց կառավարությանը՝ հաստատելու համար հայերի կոտորածների մասին հաղորդումների ճշտությունը¹:

Արևմտյան Հայաստանում իրենց տնտեսական և քաղաքական գործելակերպը վերականգնելու համար, անգլիական կառավարությունը որոշեց օգտագործել հայ գաղթականության ծանր վիճակը: 1916 թ. ապրիլի 2-ին հանդես գալով Պետրոգրադում, Հերալդ Ռեկտոնը նշում էր, որ անգլիական կառավարության պարտքն է՝ փոփոխել և մարդկանցով օգնության հասնել Ռուսաստանի տարածքում ապաստանած հայ գաղթականներին²:

Արևմտյան Հայաստանի ռուսական գրավման պայմաններում անգլիական կառավարությունը գրկվում էր հին միջոցներով, այն է՝ դիվանագիտական հիմնարկների և միսիոներական կազմակերպությունների օգնությամբ գործելու հնարավորություններից: Այդ նպատակով անգլիական կառավարությունը որոշեց փոխել իր գործունեության ձևերն ու մեթոդները: Պատերազմի տարիներին գոյություն ունեցող «Արիտանա-հայկական կոմիտեի» և «Հայկական համայնքի ընկերության» հետ միասին հիմնվեցին նոր կազմակերպություններ, որոնք նույնպես պետք է զբաղվեին Արևմտյան Հայաստանի գործերով: Այդպիսի կազմակերպություններից էին՝ «Լոնդոնի լորդ-քաղաքագլխի հայ գաղթականների հիմնադրամը» (Armenian Refugees / Lord Mayors / Fund. President The Lord Mayors of London), «Հայկական կարմիր խաչի և գաղթականների հիմնադրամը» (Armenian Red Cross and Refugee Fund) և «Մանչեստրի հայ որդերի հիմնադրամը» (Armenian Orphans Fund):

Այդ կազմակերպություններից գլխավորը՝ Լոնդոնի լորդ քաղաքագլխի կոմիտեն էր, որը հիմնվել էր 1915 թ. հոկտեմբերի 6-ին՝ Լորդերի պալատի

¹ "Кавказское слово", 16 октября 1915 г., № 228.

² "Армянский вестник", 24 апреля 1916 г., № 12-13.

համապատասխան որոշման հիման վրա: Կոմիտեի ստեղծման գործում մեծ դեր էին խաղացել Լոնդոնի նախկին քաղաքագլուխ Կարլ Ռեքֆիլդը, պառլամենտի անդամներ Ա. Ռոնտորին, Ի. Ռեդմենդսը, Ն. Բեկստոնը, Ա. Վիլյամսը և ուրիշներ³:

Կոմիտեի մշտական պրեզիդենտը Լոնդոնի քաղաքագլուխն էր, փոխպրեզիդենտը՝ Քենթրբերիի և Յորքի արքեպիսկոպոսը, անդամները՝ լորդեր Բրայսը, Կրոմերը, Քերզոնը, Անգլիայի նշանավոր պետական և քաղաքական գործիչներ Ռեսեյը, Էդվինը, Բիրսը, Կոմպտեն, Ռեկետը, արևելագետ Վիլյամս Ռամզեյը և ուրիշներ, ինչպես նաև կարդինալ Բուրնը (անգլիական կաթոլիկների ղեկավարը) և Անգլիայում Ռուսաստանի դեսպան Կոմս Բենկենդորֆը: Գործադիր կոմիտեի անդամներ դարձան Էմ. Ռոքինգդոնը, Մադլեն Գոլը, գնդապետ Մարգար Կրեկրին, Ալիստամ Հակոբյանը, Բեկստոն եղբայրները և պառլամենտի դեպուտատ Օ. Կոնմորը⁴:

Կոմիտեն իր մասնաճյուղերն ուներ Մեծ Բրիտանիայի զանազան քաղաքներում:

1915 թ. հոկտեմբերի 15-ին Լոնդոնում կազմակերպվեց մեծ ցույց, որը նախագահում էր լորդ-քաղաքագլուխ Չարլզ Ջանստոնը: Ծույցի կազմակերպումը նպատակ էր հետապնդում՝ նախ և առաջ բողոքարկել թուրքական գազանությունների դեմ, և երկրորդ՝ հաստատել «հիմնադրամ»՝ հօգուտ հայ գաղթականների (Armenian Refugees / Lord Mayors' Fund):

Ծույցի ժամանակ իրենց ելույթներով հանդես եկան լորդ Բրայսը, կարդինալ Բուրնը, Օքսֆորդի եպիսկոպոսը և ուրիշներ: Միաժամանակ կարդացվեցին վարչապետ Աքսֆիտից, ծովային նախարար Բալֆուրից, Քենթրբերիի արքեպիսկոպոսից ստացված նամակները⁵:

Կոմիտեի դրամական միջոցները սկզբնական շրջանում հասնում էին 750000 ո. (24000 ֆ. ստերլինգի)⁶, որոնք հավաքվել էին հիմնականում մասնավոր նվիրատվություններից: Ֆոնդին արակցում էին նաև Մանչեստրի հայ վաճառականները և հնդկահայերը (հնդկահայ ֆոնդի նախագահն էր հնդկահայ Գ. Մ. Գրեգորին): Հետագայում դրամական միջոցները հասան 78000 ֆունտ ստերլինգի⁷, որի մեծ մասն ուղարկվեց Թավրիզ, իսկ փոքր մասը՝ Թիֆլիս⁸:

Այս ընկերության կողմից Հարոլդ Բեկստոնը անգլիացի բժիշկների և գթության քույրերի հետ միասին գործուղվեց Թիֆլիս, եղավ Երևանում, Էջմիածնում, Վանում, Կարինում, ծանոթանալով գաղթականության վիճակին և Յ ամսից հետո,

³ ՀՀ ԳԳԿԱ, ց. 1, Գ. 545, Բ. 16 (անգլերեն [եզվով]):

⁴ Նույն աեղում, նաև՝ "Армянский вестник", 1916, Թիվ 1, նաև՝ «Հորիզոն», 1915 թ. դեկտեմբերի 11, Թիվ 278, նաև՝ «Վան-Տոսպ», 1915 թ. դեկտեմբերի 20, Թիվ 4, նաև՝ «Համբավաբեր», 1917 թ. Հունվարի 15, Թիվ 2:

⁵ "Армянский вестник", 1916, Թիվ 1, նաև՝ «Համբավաբեր», 1916 թ. ապրիլի 24, Թիվ 17:

⁶ Public Record Office of England, FO 371 /2768/10710/ File 1455.

⁷ "Молот". 1917 г., 30 сентября, №3.

⁸ «Մշակ», 1916 թ. ապրիլի 16, Թիվ 8, նաև՝ մայիսի 10, Թիվ 101:

վերադառնալով Լոնդոն, "Daily Chronicle" թերթում նկարագրելով հայ գաղթականության թշվառությունները, կոչ արեց անգլիացիներին օգնել հայերին:

Իր նշանակությամբ երկրորդ բարեգործական կազմակերպությունը Հմիյա Ռոքինգդոնի «Հայկական կարմիր խաչի և գաղթականների հիմնադրամ» կոմիտեն էր: Հմ. Ռոքինգդոնը անգլիացի նշանավոր հրապարակախոս Ջոն Ռոքինգդոնի միակ դուստրն էր, որը 25 տարի Լոնդոնի «Daily News» օրաթերթի խմբագիրն էր: Դեռևս 1894-96 թթ. Ջոն Ռոքինգդոնը հանդես էր եկել համիդյան եղեռնագործությունների դեմ և անգլիական կառավարությունից պահանջել, որպեսզի դադարեցվեն Թուրքիայի կողմից գործադրվող ջարդերը և իրականացվեն հայկական նահանգների բարենորոգումները:

Ունենալով հրապարակախոսական բնածին ձիրք, Հմ. Ռոքինգդոնը մասնակցում է տարբեր թերթերի, ամսագրերի աշխատանքներին: Լինելով Ֆրանսիայում, Իտալիայում, Օվեցարիայում, Օվեդիայում և այլ վայրերում, նա ուսումնասիրում է եվրոպական լեզուները և կատարում թարգմանություններ: Երանոսալով Լոնդոնի հայ ազգային տարբեր խավերի ներկայացուցիչների հետ, Հմ. Ռոքինգդոնը հոծարական ուսումնասիրում է հայ ժողովրդի անցյալը, նրա պատմությունը, միաժամանակ մասնագիտանում հայ գրական և գեղարվեստական գրականության մեջ և վճռում՝ «Երառելի հայերին» ծառայած լինելու համար քաղաքակրթությանը⁹:

1913 թ. Հմ. Ռոքինգդոնը մոր եղանակով հանդես եկավ հայ դատի պաշտպանությամբ: Նա անգլիական «Spectator», «Khoki», նշանավոր պարբերականների էջերում լույս ընծայեց հայերի մասին բազմաթիվ հոդվածներ: 1914 թ. լույս տեսած նրա «The Truth about Armenia» (Եղմարտությունը Հայաստանի մասին) գրքույկը՝ միջոցների կողմից հայերի բնաջնջմանը:

Բալկանյան պատերազմից հետո, զգալով Թուրքիայի հոգևարքը, Հմ. Ռոքինգդոնը 1914 թ. հիմնեց «The Armenian Society» (Հայկական ընկերություն) կոմիտեն, որը բաղկացած էր համակիր անգլիացիներից և ամերիկացիներից: Կոմիտեի նպատակն էր՝ անգլո-սաքսոնական հասարակությանը ծանոթացնել հայ ժողովրդի դարավոր պատմությանը և մշակույթին¹⁰:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Հմ. Ռոքինգդոնի աջակցությամբ հիմնվեց «Հայկական կարմիր խաչի և գաղթականների հիմնադրամ» ընկերությունը (Armenian Red Cross and Refugee Fund), որին ամուսնակցում էին անգլիական հասարակության բարձրաստիճան խավի ներկայացուցիչները, այդ թվում՝ ծովակալ լորդ Վալդերը, դերկոմս Բրայսը և իր կինը, Ռեդտոն Եպիսկոպոսը, տիկ. Թովմասը, Թ. Պարլովը, պրոֆ. Ռենտել Հարրիսը, Սյ. Գլադստոնը և ուրիշ՝ 40-ից ավելի անգլիացիներ և լոնդոնաբնակ հայեր: Ընկերության միապագայությունը

⁹ «Բազմավեպ», 1917 թ. դեկտեմբեր, թիվ 12, էջ 438:

¹⁰ «Արձագանք Փարիզի», 1919 թ. օգոստոսի 25 - սեպտեմբերի 10, թիվ 10-11, նաև «Հորիզոն», 1915 թ. հունվարի 17, թիվ 12, նաև «Համբավաբեք», 1917 թ. հունվարի 15, թիվ 2:

ստանձնում է դերկոմս Բրայսը, իսկ քարտուղարի պաշտոնը՝ Էմ. Ռոբինզոնը¹¹։

Այս կոմիտեն պատերազմի տարիներին Անգլիայում ստեղծված առաջին կազմակերպությունն էր, որն անմիջականորեն զբաղվում էր արևմտահայության գործերով։ Թղթակցության մեջ մտնելով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի և հայկական նպաստամատույց մարմինների հետ, կոմիտեն օգնություն էր կազմակերպում հայ աղետյալների համար՝ հանգանակելով դրամ, դեղորայք և այլ միջոցներ։ Մինչև 1917 թ. դեկտեմբերը Էմ. Ռոբինզոնի կոմիտեն հայ գաղթականների համար հանգանակեց և Կովկաս ուղարկեց շուրջ 120000 անգլիական ոսկի¹²։

1915 թ. «Down in the Near East» խորագրի տակ «Khaki» տարածված ամսաթերթի էջերում Էմ. Ռոբինզոնը հրապարակում է 16 էջից բաղկացած պատկերազարդ մի հոդված, որի մեջ ներկայացնում է Հայաստանի տարագրությունը, հայության հանդեպ Անգլիայի ստանձնած պարտականությունները, հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանական մարտերը, հայ կամավորների և զորավար Անդրանիկի սխրագործությունները, հայերի եղեռնական ջարդերը և դաշնակից պետություններից պահանջում, որ պատերազմի հաղթանակից հետո Հայաստանին տրվի ինքնավարություն։

1916 թ. «Khaki» ամսաթերթի փետրվարի համարում «Ըմբարտություն Հայաստանի շուրջը» վերնագրով Էմ. Ռոբինզոնը մեկ ուրիշ ընդարձակ հոդված է հրապարակում՝ 10 գողտրիկ պատկերներով։ Այն մի կուռ և ամբողջական նկարագրություն է հայ ժողովրդի ողբերգության, հերոսական մարտերի և դյուցազնական դրվագների¹³։

Մեծ էր Էմ. Ռոբինզոնի դերը «Հայկական Կարմիր խաչի և գաղթականների հիմնադրամի» կողմից տեղեկագրեր և շրջաբերականներ հրապարակելու գործում, որով նա անգլիացիներին կոչ էր անում՝ մեծագումար նպաստներով օգնության հասնել գաղթական հայերին։ Նկարագրելով Էմ. Ռոբինզոնի այս հոգածությունը, Արշ. Սաֆրաստյանը գրում է. «Ես ականատես եղած եմ զանազան առիթներով սրտագրավ միջադեպի, երբ այս ազնիվ անգլուհին, ուրիշ անգլիացիների՝ հայ որբերի դրությունը նկարագրած պահին, արուստվել է առատորեն, մինչդեռ լինելով անձնապես հարուստ, նա կարող էր միլիոնավորների պես մտածել միմիայն իր զբաղմունքի մասին»¹⁴։

Հայ գաղթականությանն օժանդակող երրորդ կազմակերպությունը 1917 թ. մարտի 11 (24)–ին Մանչեստրում հիմնված «Հայ որբերի հիմնադրամն» էր, որի ստեղծմանը մեծապես նպաստեց «Մանչեստր Գաղղիան» թերթը։ Կոմիտեի նախագահը Մանչեստրի քաղաքապետի Ջոն Մուլզն էր, իսկ անդամները՝ Անգլիայի առևտրա-արդյունաբերական շրջանների նշանավոր ներկայացուցիչներ Մեկելվը,

¹¹ «Բազմավեպ», 1917 թ. դեկտեմբեր, Թիվ 12, էջ 438:

¹² Նույն տեղում, էջ 439:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 441:

վիկտորյա Բրայսը, Սալֆորդի քաղաքագլուխը, Զ. Արմսթրոնգը, Մանաշյանը և ուրիշներ¹⁵:

Կազմակերպությունն իր հրապարակած կոչերից մեկում նշում էր, որ «... մոտ 300000 հայ փախստականներ ապաստանել են Կովկաս և գտնվում են նյութական ծանր կացության մեջ, նրանց անհրաժեշտ է նյութական օգնություն հասցնել ամեն կերպ»¹⁶:

Չնայած գոյություն ունեցող այդպիսի հեղինակավոր կոմիտեների առկայությանը, հիշյալ կազմակերպությունների դրամական հասույթները կուտակվում էին հասարակ անգլիացիների հանգանակությունների միջոցով¹⁷:

Վերոհիշյալ կազմակերպություններն անգլիացիներից նվիրատվություններ էին հավաքում զանազան ձևերով: Նվիրատվությունների հավաքման ձևերից մեկը «Հայկական դրոշակի օրերն» էին (Armenian Flag days), որոնք կազմակերպվում են Մեծ Բրիտանիայի խոշոր քաղաքներում՝ Լոնդոնում, Մանչեստրում, Լիվերպոլում, Սոլֆորդում, Լիդսում, Ուիստրիում, ընդհանուր առմամբ 20 քաղաքներում¹⁸: Նշանավոր էր հատկապես 1916 թ. հոկտեմբերի 13-ին և 14-ին Մանչեստրում կազմակերպված «Հայկական դրոշակի օրը», որի ժամանակ հանգանակվեց մինչև 1000 ֆունտ ստերլինգ գումար¹⁹: Այդ գործի մեծագույն կազմակերպիչը էմ. Ռոբինզոնն էր, որին հաջողվել էր դրամ հավաքելու գործին մասնակից դարձնել ոչ միայն հասարակ անգլիացիներին, այլև Անգլիայի նշանավոր պետական և քաղաքական գործիչների կանանց: Հայ գաղթականության օգտին կազմակերպված մամուլատիպ հանգանակությունների ժամանակ ջերմ և անկեղծ վերաբերմունք էին ցուցաբերում հատկապես շարքային անգլիացիները: Անգլիացի մի ուսուցիչ գրում էր, որ «Ես չեմ կարող չօգնել՝ գիտակցելով, որ թեև Բելգիան և Սերբիան կարոտ են մեր համակրությանը և օգնությանը, սակայն մեր հոգատարության մեջ առաջին տեղը պիտի գրավի Հայաստանը, որի ժողովուրդը տանջվում է ոչ միայն իր իրավունքների համար՝ իբրև ազգ, այլև իր հավատքի համար»²⁰:

Քիչ չէին դեպքերը, երբ երկրի տարբեր վայրերից, այդ թվում նաև գործող բանակից, դրամ էր ուղարկվում հայ գաղթականության օգտին: Պատերազմի դաշտից անգլիացի մի սպա ուղարկել էր 1 անգլիական ոսկի՝ օգնելու համար Հայկական կարմիր խաչի հիմնադրամին: Մի անգլուհի գրում էր. «Մի քիչ փող գտա մորս գրպանում, երբ նա մեռավ 9 տարի առաջ, մի քիչ էլ գտա հորս քսակում,

¹⁵ «Հաճախակի», 1917 թ. Հոկտեմբերի 11, թիվ 22:

¹⁶ Նույն աղբյուր, 1917 թ. Հոկտեմբերի 30, թիվ 28:

¹⁷ «Արաբատ», 1916, Մայիս-Հունիս, էջ 338:

¹⁸ ՀՀ ԳԳՎԱ, ֆ. 28, ց. 2, գ. 183, թ. 31, գ. 194, թ. 4-5, նաև՝ «Армянский вестник», 1916, թիվ 40, էջ 16, 1917, թիվ 1, էջ 18-19, թիվ 41-42, էջ 19, նաև՝ «Հաճախակի», 1915 թ., թիվ 51, գ. 1622, նաև՝ Վան-Տոօպ, 1916 թ., թիվ 49, 25:

¹⁹ ՀՀ ԳԳՎԱ, ֆ. 28, ց. 2, գ. 183, թ. 31, գ. 194, թ. 4-5, նաև՝ «Հաճախակի», 1916 թ. Հոկտեմբերի 30, թիվ 44, նաև՝ «Գազակ», 1917 թ. Հոկտեմբերի 3, թիվ 49:

²⁰ «Հոբիլդոն», 1915 թ. Հոկտեմբերի 14, թիվ 131:

երբ նա վախճանվեց 5 տարի առաջ: Ես չծախսեցի այդ դրամները՝ իրրև նվիրական հիշատակ իմ ծնողների: Բայց զգում եմ, որ և նրանք կուզեին, որ այդ գումարը տամ հայ ազգին...»²¹:

Նույն օրը անգլիական մամուլը լայնորեն քննարկեց համազանկության արդյունքները:

Բարեգործական կազմակերպություններին դրամական միջոցներ հատկացնում էին նաև հասարակական կազմակերպությունները: Այսպես, Ուիլյամսոն քաղաքի քաղաքագլուխը Էմ. Ռոբինզոնի կոմիտեին էր հատկացրել 125 ֆունտ ստերլինգ²²:

Ի հակակշիռ հասարակ անգլիացիների, անգլիական կառավարությունը այդ կազմակերպություններին իր միջոցներից քաջ չէր թողնում և ոչ մի ֆարտինգ: Ունենալով հեռու գնացող շահահիտական նպատակներ, կառավարությունը էապես շահագրգռված չէր հայ գաղթականությանն օգնելու հարցում: Նա տարբեր պատճառաբանություններով հրաժարվում էր դրամական օգնություն հատկացնելուց: Այդ սապին Անգլիայում Ռուսաստանի դեսպան Բենկենդորֆը 1916 թ. փետրվարի 22-ի հեռագրում նշում էր, որ «Անգլիական կառավարությունը ցավում է, որ, նկատի ունենալով անգլիական գանձարանին հղված քազմաթիվ հրատապ դիմումները՝ Անգլիայի և դաշնակից պետությունների հպատակներին օգնելու համար, զրկված է այդ օգնությունը նաև թուրքահայերի վրա տարածելու հնարավորությունից: Կառավարությունն առավել նպատակահարմար է գտնում հայ գաղթականությանն օգնության համար դիմել մասնավոր նվիրատվություններին՝ այդ նպատակով գործող բարեգործական հիմնադրամների միջոցով»²³:

Մակայն դրա փոխարեն կառավարությունն ամբողջությամբ իր վրա էր վերցրել այդ կազմակերպությունների դրամական միջոցների վերահսկողությունը: Նա նույնիսկ օրենք հրապարակեց, որի համաձայն բարեգործական կազմակերպությունների վրա պարտականություն էր դրվում՝ հաշվետու լինել կառավարության առջև: Եթե կազմակերպությունների ներկայացրած հաշվետվությունները չէին բավարարում կառավարությանը, ապա վերջինս կարող էր հիշյալ օրենքի հիման վրա արգելել նրանց գործունեությունը²⁴: Իսկ որպեսզի անախորժություններ չլինեին, բարեգործական կազմակերպությունները պարտավոր էին գաղթականների վրա անտեղի փող չծախսել, այլ իրենց դրամական ավանդները կուտակել զանազան, այդ թվում՝ փոքր, բայց հեռանկարային ձեռնարկությունների հիմքում, որոնք հետագայում կտային համապատասխան եկամուտներ: Ավելի ուշ, երբ կորվեին նման հիմնարկությունների գործունեության հիմքերը, նախատեսվում էր այդ գործին մասնակից դարձնել անգլիական սինդիկատներին: Բացի դրանից, իրենց

²¹ Նույն տեղում:

²² "Армянский вестник", 1917 г., № 11.

²³ АВПРИ, Ф. Политархив, 1915-16 гг., оп. 482, д. 3492. л. 28.

²⁴ ՀՀ ՊԳԿԼ, ֆ. 28, ց. 2, ք. 183, թ. 30:

ազդեցությունը տեղում տարածելու համար նախատեսվում էր նաև այդ հիմնարկությունների գործունեությանը մասնակից դարձնել նաև կովկասի հայ բանկիրներին և խոշոր արդյունաբերողներին: Որպես սինդիկատների բանվորներ և ծառայողներ, նպատակահարմար էր գտնվում ապագայում կառուցվելիք արհեստանոց-ձեռնարկություններում օգտագործել հայ գաղթականների և որբերի աշխատանքը²⁵: Պատերազմի տարիներին այսպիսի արհեստանոց-ձեռնարկություններ հիմնվեցին Թիֆլիսում, Երևանում, Իզդիբում, Նոր Բայազետում, Դիլիջանում և այլ վայրերում: Անգլիական ֆունդը ներդրվեց Թիֆլիսի «Վանի ոսկերիչների միության» և «Վանի կանանց միության», Երևանի «Վասպուրականի հայտնիների միության» գործի մեջ²⁶: «Վանի հայտնիների ընկերության» արհեստանոցի կապիտալի 60 տոկոսը պատկանում էր էմ. Ռոբինզոնի կոմիտեին²⁷:

Անգլիական կազմակերպությունները չէին թաքցնում այն նպատակները, հանում որոնց անգլիական դրամները հոսում էին դեպի կովկաս և Արևմտյան Հայաստան: Լորդ քաղաքագլխի կոմիտեն 1915 թ. դեկտեմբերին հրապարակած իր կոչումն ունի, որ կոմիտեի փողերը ծառայում էին Թիֆլիսի և Երևանի արհեստանոցների պահպանման համար, իսկ հետագայում պիտի ծառայեն Դիլիջանում հիմնվելիք գաղթականական ագարակների համար²⁸:

Եվ իրոք, այդպիսի ագարակներ հիմնվեցին: 1917 թ. հունվարին Թիֆլիսից Լոնդոն՝ էմ. Ռոբինզոնի կոմիտեին հաղորդվում էր, որ Դիլիջանի ագարակներում կամ արհեստանոցներում աշխատում էին շուրջ 50 գաղթականներ²⁹: Անգլիական դրամներն ուղարկվում էին կա՛մ նվիրատվությունների ձևով, կա՛մ ծառայում որբանոցների կառուցման և Հայաստանի վերաշինության գործին և կա՛մ էլ ներդրվում բժշկական գործի կազմակերպման ուղղությամբ: Այսպես, 1915 թ. օգոստոսին Լոնդոնի անգլո-հայկական կոմիտեն, Մոսկվայի անգլիական հյուպատոսի միջոցով, արևմտահայ գաղթականների համար Թիֆլիսի քաղաքագլխի անունով ուղարկել էր 5678 ռ. 50 կ. դրամ, որը հանձնվել էր Վանի նահանգապետ Արամին³⁰: Անգլիական պատվամեծուհի անդամ Վիլյամսը 1915 թ. աշնանը հետագրով Թիֆլիսի քաղաքագլուխ խառնայանին էր ուղարկել 72000 ռ.: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին հանձնելու համար: Նա խոստանում էր գաղթականների համար ուղարկել ևս 45000 ռ.³¹:

Հօգուտ հայ փախստականների, Լոնդոնից Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հասցեով ուղարկվել էր 160000 ռ.³²:

1916 թ. մարտին Լոնդոնի քաղաքագլխի հայանպաստ կոմիտեն Հայկական

²⁵ Նույն տեղում, գ. 194, թ. 4-11:

²⁶ ЦГИА РГ., Ф. 520, оп. 1, д. 208, л. 93.

²⁷ "Армянский вестник", 1917, № 41-42, նաև՝ «Վան-Տոսպ», 1917 թ., № 36:

²⁸ ЦГИА РГ., Ф. 520, оп. 1, д. 208, л. 147.

²⁹ ՀՀ ՊԳԿԱ, ֆ. 28, ց. 2, գ. 330, թ. 23:

³⁰ «Հարկուն», 1915 թ. օգոստոսի 13, № 181, նաև՝ «Երևանի» 29, № 219:

³¹ Նույն տեղում, 1915 թ. նոյեմբերի 26, № 266, նաև՝ դեկտեմբերի 11, № 278:

³² «Վան-Տոսպ», 1915 թ. դեկտեմբերի 13, № 3:

կենտրոնական կոմիտեին ուղարկել էր 74750 ռ.³³ Քայ փախստականների կարիքները բավարարելու համար³⁴:

Համաձայն Լոնդոնի «Ararat» ամսագրի հաղորդած տեղեկությունների, իր գործունեության սկզբից մինչև 1916 թ. սեպտեմբերը Լոնդոնի լորդ-քաղաքագլխի կոմիտեն գաղթականների համար հավաքել և կովկաս էր ուղարկել 57000, Հայ գաղթականների կոմիտեն՝ 18600, և Հայկական Կարմիր խաչի կոմիտեն՝ 7100 անգլիական ոսկի³⁵: 1917 թ. մայիսին հայ փախստականների օգտին կատարված հանգանակության գումարը կազմում էր 101000 անգլիական ոսկի (1.400000 ռ.)³⁶:

Միայն Հայկական կենտրոնական կոմիտեն անգլիական կոմիտեից 1915 թ. դեկտեմբերից մինչև 1916 թ. ապրիլի 1-ը ստացել էր 25200 ռ. դրամ³⁷:

Սկզբնական շրջանում անգլիական բարեգործական կոմիտեները բավականաչափ դրամ էին տրամադրում որբանոցներ բացելու ուղղությամբ: Այսպես, Լոնդոնի անգլո-հայկական կոմիտեի նախագահ Վիլյամսից 1915 թ. դեկտեմբերին ստացվել էր 37312 ռ.³⁸ որբանոցների բացման և պահպանման համար³⁹: Բեկստոնի կոմիտեն 1916 թ. մայիսին 15000 ռ. էր նվիրել Թիֆլիսի, Վանի և Մուշի որբերի պահպանման համար⁴⁰: Էմ. Ռոբինզոնը Թիֆլիսի քաղաքագլխի անունով 2900 ռ. էր ուղարկել Վանի կանանց և Թիֆլիսի Օրիորդաց կոմիտեներից՝ մանկական ապաստարանները պահպանելու համար⁴¹: Եվ այսպես մի շարք օրինակներ:

Սակայն հետազայում, հատկապես գաղթականական որբանոցների համար, դրամ էր բաց թողնվում այն ժամանակ, երբ հավանական էր համարվում այդ որբանոցներին կից արհեստանոցներ բացելը: Այնտեղ, ուր այդպիսի հեռանկարներ չկային, փակվում էին մույնիսկ պատահականորեն բացված որբանոցները: Դա վկայում էր այն մասին, որ անգլիական կազմակերպությունների դրամները ծախսվում էին հիմնականում տնտեսական բնույթի ձեռնարկությունների հիմնադրման վրա, որոնք հետազայում կարող էին տալ որոշակի եկամուտներ: Հակառակ դեպքում այդ կազմակերպությունները չէին կարող գործել, քանի որ անգլիական կառավարությունը նրանց նկատմամբ կկիրառեր վերահսկողության մասին օրենքը և կարգելեր նրանց գործունեությունը: Այդ պատճառով վերոհիշյալ կազմակերպությունների ղեկավարներն աշխատում էին ոչ միայն եռանդուն գործել, այլև տեղական աշխատակիցներից պահանջում էին պարբերական հաշվետվություններ՝ անգլիական փողերի ծախսման մասին:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԱՎԵՏԻՍ ՀՄԱՅՆԿԻ

³³ Նույն տեղում, 1916 թ. մարտի 13, թիվ 16, նաև՝ «Հարիզոն», 1916 թ. մարտի 30, թիվ 71:

³⁴ Նույն տեղում, 1916 թ. սեպտեմբերի 25, թիվ 44, նաև՝ «Հարիզոն», 1916 թ. նոյեմբերի 20, թիվ 281:

³⁵ «Աշխատանք», 1917 թ. հունիսի 3, թիվ 10:

³⁶ «Համբավաբեր», 1916 թ. ապրիլի 24, թիվ 17:

³⁷ Նույն տեղում, 1915 թ. դեկտեմբերի 20, թիվ 1:

³⁸ «Վան-Տոսպ», 1916 թ. մայիսի 15, թիվ 25:

³⁹ Նույն տեղում, 1916 թ. սեպտ. 25, թիվ 44, նաև՝ «Հարիզոն», 1916 թ. սեպտ. 22, թ. 24: